

Економічна теорія

Назгуль ДАВЛЕТБАЄВА,
Юрій ОСИК

**ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНА ЕТНОГРАФІЯ:
У ПОШУКАХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ**

Резюме

Розглянуто точки зіткнення історії економіки та економічної етнографії (економічної антропології) та встановлено, що діахронний зв'язок між «примітивними» економіками древніх і сучасними неринковими економічними системами простежується через опис споживачів – домогосподарств та колективних селянських господарств.

Ключові слова

Економічна етнографія, діахронний зв'язок, колективні господарства, редистрибуція та обмін.

Класифікація за JEL: N0.

© Назгуль Давлетбаєва, Юрій Осик, 2011.

Давлетбаєва Назгуль, канд. екон. наук, Карагандинський державний технічний університет, Казахстан.

Осик Юрій, канд. техн. наук, Карагандинський державний технічний університет, Казахстан.

У даний час загальноприйнятою є думка, що сучасна економічна наука не становить єдиного цілого з однаковою для всіх науковців програмою та методологією дослідження. Швидше, вона подібна до сукупності різноманітних наукових спрямувань, представники яких розв'язують однакове завдання – здійснюють теоретичний аналіз економічних процесів і виробляють практичні рекомендації з управління економікою. Водночас тон у цій роботі задають представники неокласичного мейнстріму, хоча власне неокласика виглядає вже менш стрункою в ідейному плані, порівняно, наприклад, з періодом півстолітньої давності [1].

Здійснивши порівняльний аналіз різноманітних напрямків економічної думки, можна дійти висновку, що в моделях економічної поведінки людини, представлених класичною та неокласичною теоріями, предмет вибору, зовнішні умови здійснення вибору, історична епоха, психічний стан і ментальність суб'єкта, який здійснює вибір, особливого значення не мають. Це призводить економічний аналіз до абстрактної, відірваної від життя сфери. Напрямок сучасної економічної думки, що найбільш динамічно розвивається – інституціоналізм – виявив та науково обґрунтував низку нових особливостей поведінки людини у процесі здійсненні господарсько-економічної діяльності. Модель максимізуючої корисності «економічної людини», яку безпідставно приписують А. Сміту, не витримує ані критики економістів-теоретиків, ані перевірки реаліями економічної діяльності. Предметно-методологічні опрацювання інституційної економіки дали змогу зробити обґрунтовані висновки про те, що не ринок, а інституції впливають на ефективність розміщення ресурсів, економічний розвиток, розподіл ресурсів між економічними агентами.

Ще більше підірвав авторитет прихильників постулат про те, що люди у процесах господарсько-економічної діяльності поводяться раціонально, економічна теорія поведінки. Тепер, завдяки цьому напрямку економічної науки, ми починаємо розуміти, що керує нашими рішеннями ірраціональності та ж «невидима рука». Люди – заручники своїх пристрастей, і їхніми вчинками найчастіше керують підсвідомі імпульси. Страх, помста, любов, ненависть, потреба у грі, сексуальний потяг визначають економічну поведінку людини значно більшою мірою, ніж здоровий глузд та прагнення до максимізації матеріальної вигоди.

Запропонований новою інституційною теорією понятійний апарат (інститути, інституції, організації та системи; обмежена та органічна раціональність, опортуністична та рентиорієнтована поведінка, витрати на реалізацію прав власності, позитивні та негативні зовнішні ефекти, несиметричність інформації, неповнота контракту) дає змогу з інших, порівняно з класиками та неокласиками, позицій пояснити низку явищ і процесів соціально-еконо-

мічного життя, у тому числі й економічної поведінки, в різних умовах зовнішнього середовища.

Таким чином, відмовившись від жорстких рамок класичної та неокласичної теорії (повна раціональність, абсолютна інформованість, доконала конкуренція, максимізація корисності) та зосередившись на проблемах мотивації людської поведінки, інституціоналізм долучив до економічного аналізу соціокультурні, психологічні, історичні, етичні чинники, які дотепер залишаються за межами широкого кола економістів. Завдяки цьому відкрились можливості вести наукове обговорення відхилень від раціональності, тобто ірраціональної поведінки людини. Наріжним каменем впровадження в науку ірраціональності поведінки суб'єктів економічної діяльності послужило наведене споживання «бездіяльного класу», описане Т. Вебленом, а також поведінка домашніх господарств, яка посідає дедалі більш значне місце в економічних дослідженнях останнього десятиріччя.

Методологічний бум, який третє десятиріччя триває в економічній науці О. Ананьїн пояснює наявністю «нагальної потреби економічної спільноти в саморефлексії, якщо не сказати, у самоідентифікації» [2]. Це справедливе зауваження було згадано в контексті розгорнутої рецензії на монографію М. Блауга [3], головного редактора «Журналу економічної методології» (*Journal of Economic Methodology*). Згадуючи про радикальні зміни, які відбуваються у світовій економічній науці в другій половині ХХ століття, та «ті, що потребують ще немало часу та світлих голів для їх осмислення», і далі впродовж усієї статті О. Ананьїн не згадує про інституціоналізм та економіку поведінки (очевидно, її автор не є прихильником згаданих напрямків сучасної економічної науки), хоч між рядками читається саме цей радикальний напрямок теорії та методології економічної думки. Методологічний бум та розвиток інституціоналізму припадають на один і той же час, що наводить на думку про невипадковість такого збігу.

Якщо методологічний бум дотепер достатньо широко поширюється в сучасній економічній теорії (використання методів інших наук для розв'язання економічних наукових завдань та використання економічних методів для розв'язання завдань інших наук), то цього не можна сказати про історію економіки. Вважаємо, що цей момент потребує детальніших пояснень.

К. Поланьї [4–5] та в більш розгорнутій формі Д. Норт [6] було висловлено припущення про те, що система інститутів та інституцій кожного конкретного суспільства створює своєрідну інституційну матрицю, яка визначає вектор (віяло) можливих траєкторій його подальшого розвитку. Термін «матриця» походить від латинського *matrix (matricis)*, що означає «матка». У загальному вигляді матриця означає спільну основу, схему, певну початкову, первинну модель, форму, що породжує подальші наступні відтворення будь-чого. У даному випадку це означає, що теперішній розвиток залежить від попереднього шляху розвитку.

К. Поланьї вважав, що інституційна матриця спрямовує економічні відносини між людьми та визначає місце економіки в суспільстві, стосується соціальних джерел прав та обов'язків, які санкціонують рух благ та індивідуумів при вході до економічного процесу, всередині його та на виході. За визначенням Д. Нортона, інституційна матриця суспільства становить собою властиву йому базисну структуру прав власності та політичну систему. Д. Норт вважає, що економічні (і політичні) інститути в інституційній матриці взаємозалежні, політичні правила формують правила економічні, та навпаки. При цьому і К. Поланьї, і Д. Норт вважають також, що кожне суспільство має конкретну, властиву лише йому інституційну матрицю.

Враховуючи значущість інституційних матриць для розуміння історії та перспектив розвитку держав, на підставі вивчення сучасного трансформаційного періоду Росії, її історії, а також древньої та сучасної історії країн Західної Європи, Південно-Східної Азії та США, С. Кірдіна опрацювала концепцію інституційних матриць [7]. Методологічною основою цієї концепції став творчий розвиток ідей, що містяться у працях Д. Нортона, К. Поланьї та О. Е. Бессонової. Концепція інституційних матриць продовжує традиції системного підходу як методології вивчення соціальних об'єктів, властиві для новосибірської економіко-соціологічної школи, заснованої академіком Т. І. Заславською.

С. Г. Кірдіна зазначає, що інституційна матриця – це модель базових суспільних інститутів, що склалися на зорі виникнення перших держав – стійких людських суспільств. Усі наступні інституційні структури відтворюють та розвивають, збагачують цю первинну модель, сутність якої, тим не менше, зберігається.

За С. Г. Кірдіною, інституційна матриця забезпечує взаємопов'язане функціонування основних суспільних підсистем – економіки, політики та ідеології. Численні інституційні комплекси, що регулюють життя древніх і сучасних суспільств, мають у своїй основі одну з двох інституційних матриць – східну та західну. Таке визначення, з одного боку, спирається на відомі в науковому середовищі дуальні опозиції «Схід – Захід», які використовують під час характеристики своєрідності суспільних структур. З другого боку, таке визначення нейтральне в оцінному плані. Названі матриці, за С. Г. Кірдіною, розрізняються змістом інститутів, які їх утворюють, таким чином.

Для західних інституційних матриць характерні такі інститути:

- в економічній сфері – ринок, чи обмін;
- в ідеологічній сфері – домінування індивідуальних цінностей, пріоритет Я над Ми, чи субсидіарність, тобто примат особистості, її прав та свобод щодо цінностей спільноти більш високого рівня, які щодо особистості мають субсидіарний, додатковий характер.

Для східних інституційних матриць властиві такі базові інститути:

- в економічній сфері – редистрибутивна (за К. Поланьї), чи роздаткова (за О. Бессоновою) економіка;
- в ідеологічній сфері – домінування колективних цінностей та загальних інтересів над індивідуалістичними, пріоритет Ми над Я, або комунітарність.

Часткове підтвердження цих загальноприйнятих поглядів можна знайти, насамперед, у працях К. Поланьї не як економіста-теоретика, а як економічного етнографа. У посмертно виданій його наступниками книзі «The Livelihood of Man» [5], К. Поланьї детально досліджує форми інтеграції економічного процесу в різні історичні епохи в різних країнах. Він виділяє дві домінантні форми, які становлять, на його думку, основу класифікації всієї сукупності суспільних господарств – редистрибуцію (*redistribution*) та обмін (*exchange*).

Спираючись на результати своїх численних досліджень, К. Поланьї в жорсткій формі стверджував, що створена А. Смітом теорія економіки, в основі якої – інститути ринку та властиві йому механізми попиту-пропозиції-ціни, була не більше, ніж здоровим глуздом щодо реальності, що оточувала його самого [5, с. 6–7]. Значну частину своєї книги Поланьї присвятив доказам того, що ринково-влаштований інституційний комплекс, який базується на обміні, не є загальним для економіки всіх суспільств. Чимало суспільств, за результатами його економіко-історичних досліджень, характеризуються іншим типом економічної системи, що базується на редистрибуції.

Сучасні дослідники підтверджують цей висновок Поланьї. Так, наприклад, Маріо В. Льоса у передмові до книги Е. Де Сото «Інший шлях. Невидима революція у третьому світі» пише: «у Перу ніколи не було ринкової економіки.... Цю концепцію застосовують до всієї Латинської Америки, й, імовірно, до більшості країн третього світу» [8].

К. Поланьї називав інший тип економічних систем, відмінних від ринкових, редистрибутивними економіками. У редистрибутивних економіках переважає фізичне переміщення вироблених благ та послуг до центру, звідки потім вони знову передаються економічним суб'єктам. Редистрибуція становить собою процес акумулювання, збору, що поєднується з новим, вторинним розподілом та роздаванням. Саме через редистрибуцію в цих суспільствах досягалось возз'єднання розподіленого, розділеної праці [5, с. 40–41].

Таким чином, з часів К. Маркса, що виключив зі свого теоретичного дослідження «азіатський спосіб виробництва», теорію розвитку неринкових економік, що порівнюється з концепцією Маркса щодо розвитку ринкового господарства, в економічній і соціологічній науці не було опрацьовано.

Відповіддю на цей виклик і можна вважати інституційну теорію господарського розвитку Росії, запропоновану на початку 90-х років О. Е. Бессоновою – представником Новосибірської економіко-соціологічної школи. Ос-

нови цієї концепції, названої О. Е. Бессоновою теорією роздаткової економіки, викладено в праці [9].

Основним економічним інститутом, що зумовлює специфіку всіх інших в редистрибутивній (роздатковій) економіці, є інститут суспільно-службовій власності. Це означає, що власником усіх основних ресурсів визнається суспільство загалом. При цьому в кожен історичний період існує визнаний представник цього суспільного інтересу, основний фактор, спочатку у вигляді осіб (наприклад, князь, цар чи імператор), а згодом – організацій («шляхи», накази, державні організації). Дані гравці несуть відповідальність за використання існуючих національних ресурсів в інтересах усього суспільства.

Відтворення в редистрибутивній економіці не регулюється відносинами обміну, нецілеспрямованими в рамках єдиної власності, а здійснюється на основі роздавання і здавання.

На підтримку принципового підходу С. Г. Кірдіної про існування двох типів інституційних матриць, проте в рамках змін, що мають принципове значення, раніше у праці [10] було показано, що: а) структура самих матриць є дещо іншою; б) у жодному суспільстві не трапляється в чистому вигляді лише одна інституційна матриця з двох зазначених, а має місце сукупність обох видів.

Структура західної інституційної матриці була представлена такою:

Основна матриця:

Домінуючі інституції в організаційній культурі: пріоритет індивідуальних цінностей, пріоритет Я над Ми, чи субсидіарність, тобто примат особистості, її права та свободи щодо цінностей спільнот більш високого рівня, які щодо особистості мають субсидіарний, додатковий характер.

Похідні інституції в економічній сфері – ринок чи обмін.

Компліментарна матриця: домінуючі інституції в організаційній культурі – пріоритет колективних цінностей та загальних інтересів над індивідуалістичними, пріоритет Ми над Я, чи комунітарність.

Похідні інституції в економічній сфері – редистрибутивна (роздаткова) економіка.

Для східних інституційних матриць характерна така структура.

Основна матриця: домінуючі інституції в організаційній культурі: пріоритет колективних цінностей та загальних інтересів над індивідуалістичними, пріоритет Ми над Я, чи комунітарність.

Похідні інституції в економічній сфері – редистрибутивна (роздаткова) економіка.

Компліментарна матриця: домінуючі інституції в організаційній культурі: пріоритет індивідуальних цінностей, пріоритет Я над Ми, чи субсидіарність, тобто примат особистості, її прав та свобод щодо цінностей спільнот більш високого рівня, які щодо особистості мають субсидіарний, додатковий характер.

Похідні інституції в економічній сфері – ринок чи обмін.

Запропоновані С. Кірдіною та нами матриці стосуються всіх суб'єктів економічної діяльності, у тому числі селянських, домашніх господарств та індивідуальних споживачів, а не лише тих, які стали предметом вивчення економічної науки відтоді, як вона відмежувалась від суспільства, від соціально-го середовища – до виробництва, держави та ринку.

Виконані в останні десятиліття численні дослідження селянських та домашніх господарств, що функціонують не зовсім за ринковими чи зовсім не за ринковими принципами, законами, нормами та правилами, дозволили встановити: ці «неринкові» інституції не є породженням ХХ чи ХХІ століття – вони дійшли до нас з глибини віків. Зокрема про це свідчать результати досліджень економічних етнографів – Н. І. Зібера, Б. Малиновського та інших, про які буде йтися нижче.

А Кірдіна підтвердила, що вона не може бути застосована й до опису діяльності сучасних суб'єктів економічної діяльності – селянських общин та домашніх господарств.

Економічна етнографія (в інших джерелах – економічна антропологія) – наукова дисципліна, що межує з етнографією та економікою. Предметом її вивчення є, по-перше, виробничі відносини первісних та докласових (тобто перехідних до класових) суспільств, по-друге, економіка селянської общини. Причому у визначенні предмета дослідження акцентується увага на первісних та докласових суспільствах, вуалюється їх зв'язок із селянськими общинами та зовсім не згадується зв'язок із домашніми господарствами.

Спроби звести воедино та систематизувати ці уривкові відомості про економічні відносини «примітивних» суспільств, що містились у працях мандрівників, місіонерів, етнографів, почали робити від 80-х років ХІХ в. (Н. І. Зібер та ін.). Наступний крок полягав у переході до систематичного, цілеспрямованого польового дослідження економічних відносин народів, що перебували на стадії первісного та докласового суспільств. Він пов'язаний насамперед з ім'ям Б. Малиновського, що опублікував на початку 20-х років ХХ ст. низку праць, у яких було описано і проаналізовано економіка меланезійців о-вів Тробріан [11]. Зібраний Б. Малиновським матеріал переконливо свідчить, що панівна в західній економічній науці формальна економічна теорія (маржиналізм), яку її прихильники розглядали як універсальну, зовсім не застосовна до «примітивних» економік. Показуючи, з одного боку, що в «примітивному» суспільстві існує достатньо складна система економічних відносин,

а з іншого – що жодної теорії цієї економіки не існує, Малиновський своїми польовими і теоретичними дослідженнями поклав початок економічної етнографії як окремої наукової дисципліни. Упродовж кількох наступних років було нагромаджено фактичний матеріал, проте у сфері його теоретичного опрацювання будь-яких суттєвих зрушень не відбулось. Результатом стало звернення частини фахівців з цієї галузі до формальної економічної теорії (Р. Ферс, М. Херсковиц, Д. Гудфеллоу). Перехід до нового етапу в розвитку економічної етнографії, що розпочався із середини 40-х років, характеризувався оформленням у ній «формалістського» спрямування. Проте спроби втиснути в рамки маржиналізму одержаний фактичний матеріал не увінчались успіхом. На рубежі 50–60-х років у рамках економічної етнографії विकристалізувався інший теоретичний напрямок – субстантивізм (К. Поланьї, Дж. Дальтон, М. Салінз). На противагу формалістам, субстантивісти наполягали на існуванні якісної відмінності між «примітивною» та капіталістичною економіками. Відповідно, вони ставили своїм завданням створення особливої теорії «примітивної» економіки, відмінної від формальної економіки, яку розглядали як теорію виключно лише капіталістичної (ринкової) економіки. Розгорнута в 50–70-х роках дискусія показала неспроможність формалістського підходу для «примітивної» економіки. А субстантивістам, незважаючи на певний позитивний вклад, не вдалося створити наукової теорії «первісної» економіки [11]. Нам видається доцільним продовжити економіко-етнографічні дослідження в рамках субстантивізму, встановлюючи паралелі між економікою древніх, з одного боку, та економікою сучасних домогосподарств і селянських господарств.

Вважається, що економічна етнографія заслуговує місця в історії економіки та економічної науки загалом за наступними причинами.

1. Упродовж кількох століть аж до теперішнього часу інтенсивно й систематично досліджувались два типи економічних суб'єктів: фірма (виробництво), держава і ринок. Причому споживач розглядався у «прив'язці» до ринку. Однак здоровий глузд і результати досліджень останнього десятиліття показують, що споживач більше прив'язаний до домашнього господарства як суб'єкта економічної діяльності, ніж до ринку. Поза сумнівом, властивості та функції домашнього господарства, як і його цілі та завдання, не тотожні ні фірмі, ні ринку, ні державі. Аналогічно свої специфічні неринкові закони функціонування проявляються й у селянських господарствах. Це знайшло промовисте підтвердження на практиці у кризовий період «дикого» становлення ринку на пострадянському просторі на початку 90-х років ХХ століття, коли оплотом виживання населення стали саме сім'ї та селянські господарства. Ні селянські господарства, ні сім'ї не щезнуть у далекому майбутньому. Отже, ці два типи економічних суб'єктів, що функціонують за неринковими законами, становлять інтерес для економічної науки, поєднуючи «примітивні» древні економіки із сучасною господарською діяльністю.

2. Раніше вважалося, що життя древніх людей було нестерпно важким через недоїдання, хронічні хвороби, тяжку працю, спрямовану на задоволення мінімальних потреб.

Тому початковою тезою, з якою етнографи вирушили у джунглі та пустелі до індіанців та папуасів, була їх загальна впевненість у тому, що ці люди, які живуть у суворих умовах дикої природи з найпростішими знаряддями праці, повинні працювати не 8 годин на добу, як цього вимагають МОП та ООН, а значно більше. Етнографи з'ясували, скільки часу та сил затрачають ці «дикі» племена на підтримання свого життя, та результат виявився приголомшливим: багато племен мисливців та збирачів трудяться в середньому лише 2–5 годин на день. Тобто набагато менше, ніж дослідники, які вивчали їхнє життя та суворо узгоджували тривалість свого робочого дня і зарплату з роботодавцями і профспілками. Результати спостережень були однаковими як для джунглів Амазонки, так і для африканської пустелі Калахарі, і цей факт назвали «парадоксом Салінза».

Приголомшені своїми висновками, вчені так характеризували парадокс: «Хоча це видається дивним, однак людина, яка веде первісний спосіб життя, має значний ресурс» [12]. Про який ресурс ідеться? «Людство проклало шлях від полювання та збирання, коли усі мали час для бездіяльності...» [13]. Чи тільки для бездіяльності? Сам М. Салінз називав такі спільноти «суспільствами достатку», і видається, що термін «достаток» застосований ним у широкому значенні, що включає духовне багатство не в останню чергу.

Враховуючи, що як основний критерій ефективності функціонування економіки використовується кількість вільного часу працівників, при порівнянні «примітивної» та сучасної економіки за цими критеріями проявляється більш висока ефективність першої. Отже, є підстави стверджувати, що сучасна економіка регресивна, оскільки рухається від більш низької зайнятості до вищої.

Чому ефективність економічного устрою будь-якого африканського чи полінезійського племені обов'язково нижча, ніж американський устрій життя? В усякому випадку, африканське плем'я не знищує все навколо себе, подібно до американської економіки, процвітання якої може базуватися просто на історичному випередженні та збудованій системі структурної залежності й економічної експансії, відмиванням капіталів по всьому світу.

Функцією економіки є забезпечення продовження існування суспільства як культурного феномену (Арістотель); економіка, що не підпорядкована цій меті, руйнує власне ті життя, яким вона призначена служити (Р. Оуен). Сучасна економіка, відмежувавшись від суспільства, стає хреодною, тобто неефективною в основному, й веде цивілізацію у глухий кут. Рівень забруднення навколишнього середовища постійно зростає, небезпека кліматологічних невідповідних та незворотних змін різко збільшується, неухильно зростає рівень бідності й різниця у благополуччі між багатими і бідними країнами.

Наслідуючи американський спосіб життя, ми все в більшій мірі оббираємо майбутні покоління, благоденствуючи їхнім коштом. Чи можна вважати такий розвиток ефективним? – запитує автор монографії про ефективність економіки О. С. Сухарев [14, с. 19–20]. Можливо, збільшення зайнятості та дефіцит вільного часу відіграє в цьому головну роль: сучасній людині дедалі більше не вистачає часу (та/чи бажання, совісті) на рефлексію. Соціум перетворюється в ізольованих один від одного у просторі та часі войовничих атеїстів-індивідуалістів у гіршому значенні цього слова.

3. Діахронні соціальні зв'язки між «примітивними» економіками древніх та сучасними економічними системами проходять через інститути сім'ї та селянського господарства. Теза про цінову нейтральність ринку та його інформативні функції, з одного боку, і ненейтральність інституцій (традицій, звичаїв, вірувань), з іншого, закликає акцентувати увагу на тих суб'єктах економічної діяльності, в яких ненейтральність цих інституцій, а також ірраціональність поведінки індивідів збереглася в більшій мірі. Це згадані домашні та селянські господарства. Таким чином: теоретичні основи економічної науки не можуть бути створені без урахування економічної історії; економічна історія тісно пов'язана з економічною етнографією; так звані «архаїчні» економіки міцно вбудовані в устрій сучасної господарсько-економічної діяльності.

Література

1. Павлов И. Поведенческая теория – позитивный подход к исследованию экономической деятельности. – Вопросы экономики. – 2007. – № 7. – С. 64.
2. Ананьин О. Экономическая наука: как это делается и что получается? – Вопросы экономики. – 2004. – № 4. – С. 149–153.
3. Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют. – М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2004.
4. Polanyi K. The Economy as Instituted Process. // Trade and Market in the Early Empires / Ed. by Polanyi K. Etc. Clencoe, 1957.
5. Polanyi K. The Livelihood of Man. – N.-Y. Academic Press Inc., 1977.
6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997.
7. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России. – М., 2000.
8. Де Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. – М., 1995. – 534 с.

9. Бессонова О. Э. Институты раздаточной экономики России: ретроспективный анализ. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1996.
10. Жакенов О. Г., Осик Ю. И. Организационная культура в структуре институциональной матрицы // Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. – 2006. – Декабрь. – С. 51–55.
11. Polanyi K. – Primitiv, Archaic and Modern Economies, ed. by G. Dalton, Boston, 1971, p.78.
12. Иди М. Недостающее звено. – М., 1977.
13. Геллнер Э. Нации и национализм. – 1991.
14. Сухарев О.С. Теория эффективности экономики. – М.: Финансы и статистика, 2009. – 368 с.

Стаття надійшла до редакції 30 листопада 2010 р.